

Гусєв В.І.

(Київ)

П.ЮРКЕВИЧ ПРО ПІДСТАВИ ФІЛОСОФСЬКОГО ІДЕАЛІЗМУ

Сформульована у такий спосіб тема, зумовлена тим фактом, що філософський світогляд П.Юркевича мав цілком продуманий і свідомий характер, що ті підстави, на яких філософ ґрунтує свої погляди, не були результатом стихійно сформованих переконань, а стали продуктом напружених роздумів над кардинальними проблемами буття та його пізнання. Філософський ідеалізм, до якого схилився Юркевич, це цілком свідомо і раціонально обґрунтована позиція. Тому аналіз тих підстав, на яких він будує свій світогляд, надзвичайно важливий для його адекватного розуміння, для з'ясування особливостей його філософських поглядів. Інколи доводиться чути, що ця проблема взагалі не актуальна для Юркевича, оскільки, мовляв, його філософія через властивий їй антропоцентризм долає протилежність матеріалізму та ідеалізму, виходить за межі цієї філософської альтернативи. Однак тексти, що залишив по собі філософ, свідчать про інше. Розмірковуючи над природою і завданням філософської науки, він послідовно в усіх своїх творах доводить, що лише припущення ідеї як основи буття і пізнання природи та духовних явищ дозволяє філософії виконати своє завдання. Водночас він розгортає послідовну і аргументовану критику матеріалізму як філософського світогляду (4). Тому ця проблема була важливою і актуальною для нього.

Вона залишається актуальною і для сучасної філософії, особливо для тих її представників, які пережили епоху тотального панування діалектичного та історичного матеріалізму. Відійшовши від ідеологічно накинута діамату, вони зіткнулися з необхідністю власного світоглядного вибору. Сьогодні перед нашою філософією стоїть справді філософське завдання: не поборювати, не викривати чи аполітично стверджувати одну з протилежних філософських позицій, а тверезо зважити всі "за" і "проти", теоретично

з'ясувати і осмислити ті підстави, на яких ґрунтуються протилежні світоглядні системи. Ухилитися від цієї важкої інтелектуальної праці – значить нехтувати своїм професійним обов'язком.

Звичайно, остаточно довести правомірність того або того світогляду, так само як за допомогою раціональних аргументів довести або спростувати існування Бога, неможливо. Вишальну роль тут відіграють не теоретичні докази, а віра. Навіть ті філософські системи, що відкидають віру в Бога і стверджують атеїстично-матеріалістичний погляд на світ, врешті-решт ґрунтуються на певній міфології, спираються не тільки на теоретичні аргументи, а й на віру (2,114). Проте завдання філософії саме і полягає в раціональному осмисленні тих вірувань і переконань, які уможливають певну систему поглядів, узасадничують її. Яскравим прикладом тут може слугувати й філософія Юркевича, а його міркування над підставами філософського ідеалізму і критика філософського матеріалізму можуть прислужитися розв'язанню тих проблем, що стоять сьогодні перед нашою філософією. Тим більше, що характер філософських проблем, сформульованих ним, властивий Юркевичу спосіб філософування відкривають нам не архаїчного, а цілком модерного філософа.

Як зазначалося, П.Юркевич цілком свідомо визначає свою філософську позицію. На сторінках своїх філософських праць ("Ідея", "З науки про людський дух", "Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта" та ін.) він постає як прибічник "ідеального споглядання" або "філософії ідеї", історію якої він виводив з філософії Платона. В усіх цих працях мова йде про філософський ідеалізм, який визначається ним як філософія, що "силкується витлучити явища світу, що лежать перед нами або розкриваються в нас самих через ідею й за допомогою ідеї" (5,10). Це філософія, що "розглядає явища світу як одкровення або витіснення думки", філософія, для якої "ідея є джерелом, основою, законом і типом дійсності, що являє себе" (там само). З теоретичної точки зору досить точно і вичерпно визначення, до того ж сформульоване з класичною ясністю. Причому звертає на себе увагу те, що Юркевич чітко розрізняє

“філософію ідеї” та ідеалістичний світогляд, власне філософію і те “світоспоглядання”, теоретичним обґрунтуванням якого вона є. Перша - продукт теоретичних міркувань, друге - породження стихії практичного життя. Філософія, за Юркевичем, лише теоретична рефлексія над тим, що вже сформувалося в царині об'єктивного духу. Визначаючи завдання “філософії ідеї”, він вказував, що її завдання полягає в тому, щоб прояснити і обґрунтувати те “світоспоглядання, зародки якого знаходяться у кожній людській душі й яке з необхідністю передбачається релігійним та моральним життям людства” (там само).

Отже, на думку Юркевича, “філософія ідеї” не просто вигадка абстрактно мислячої голови, вона виникає на ґрунті того світорозуміння, існування якого виправдане самим фактом релігійного та морального життя людини, її релігійною вірою та моральнісними пориваннями. Сюди він додає ще й сферу її естетичної діяльності. Філософський ідеалізм, на думку Юркевича, єдино можливий спосіб раціонального осмислення цих сфер людського духу, адже саме в ідеї, стверджує він, закладені підвалини істини, добра і краси. Саме цим “спрямуванням загальнолюдської свідомості, підсумовує він, - доводиться право філософії на ідеальне споглядання” (5,10).

Зв'язок філософського ідеалізму з релігійною свідомістю — загальновизнаний факт. Складніше зі сферою моралі та естетики. Як відомо, прибічники матеріалізму завжди наполягали на тому, що норми моралі та естетичні вартості можуть бути витлумачені суто матеріалістично або potrаkтовані як суб'єктивне відображення певних реалій природного і суспільного буття (прагнень до самозбереження, сексуальних потягів, економічних відносин тощо). Причому саме такий підхід уважався єдино правильним і науковим. Наскільки це так - предмет окремої розмови. Однак покликання на науку для Юркевича досить вагомий аргумент, щоб оминати його у своїх доказах правомірності філософського ідеалізму. Наука, в тому числі досвідна, відіграла надзвичайно важливу роль у його філософських міркуваннях. Саме наука постає у нього як та сфера духовної діяльності, на

грунті якої мають бути з'ясовані стосунки між двома протилежними світоглядами.

Звертає на себе увагу та обставина, що зв'язок філософії з наукою набуває для Юркевича особливої ваги, оскільки саму філософію він розглядає насамперед як науку. "Філософія, - пише він, - має бути передовсім наукою" (5,11). Важлива заувага, особливо з огляду на сучасні спроби відмовити їй у такому статусі.

Філософія завжди була тісно зв'язана з наукою, оскільки істина - головний сенс їх існування - завжди була їх спільною метою. Проте розвиток науки, особливо новочасної, історично був пов'язаний з утвердженням філософського матеріалізму. Новочасна наука взагалі і природознавство зокрема спиралися на матеріалістичну онтологію, а новочасний матеріалізм завжди апелював до науки. Така єдність з науковим пізнанням висувалася ним як важливий аргумент у суперечках з ідеалізмом, завжди підкреслювалась ним як його суттєва перевага. На цій підставі матеріалістична філософія претендувала на статус наукової, а ідеалізм, навпаки, проголошувався фальшивим світоглядом, таким, що суперечить науковій істині. І саме тому, що позитивна наука, природознавство і повсякденний досвід традиційно слугували підґрунтям матеріалізму, Юркевич приділяє їм особливу увагу. Чудово розуміючи ці історичні обставини, він погоджується з тим, що ідеальне споглядання на позір знаходиться у суперечності з досвідом і позитивною наукою, для яких воно видається чимось химерним, "цариною радше людських бажань та невизначених прагнень духу, ніж дійсного пізнання" (5,7). Для звичайного людського досвіду дух і справді виступає чимось залежним, несамостійним, а ідея, думка взагалі, постає як суто психологічне, суб'єктивне явище. Наука і досвід, зазначає Юркевич, не мають, на перший погляд, жодного відношення до ідеї. Ба більше: вартість науки уважається тим вищою, чим більше їй пощастить вилучити ідеальні моменти з наукового розуміння природних явищ. Вся історія новочасної філософії є свідченням цьому. Декарт, Гоббс, Спіноза та ін. - філософи різні у своїх поглядах - були однак у прагненні звільнити наукову картину світу від цільових причин, аксіологічних визначень, дії

якихось ідеальних чи то духовних начал. Показовим щодо цього є міркування Спінози, який проголошує кінцеві причини, поняття краси, добра, гармонії, порядку лише антропоморфними уявленнями, результатом неправомірного перенесення на явища природи особливостей людської діяльності, тими передсудами, від яких наука має звільнитися, якщо вона прагне істини (3, 399-400). Для природознавців і філософів-матеріалістів природа, звільнена від цих “фальшивих” уявлень, постає як система механічних рухів, зв’язаних між собою причинними зв’язками, система в якій не має місця наміру, наперед визначеної мети, естетичних або моральних прагнень.

Враховуючи всі ці обставини, Юркевич і формулює своє питання про підстави філософського ідеалізму. І справді, запитує він, “на чому ґрунтується право філософії як науки покладати чи припускати ідею як начало, що роз’яснює перебіг явищ для нашої свідомості і водночас обґрунтовує та розвиває їх у дійсності?” (5,7). Відповідь на нього він, як зазначалося, шукав передовсім у особливостях релігійного та морального життя людини, однак так само і в сучасній їй науці, в досвіді. “Визнання ідеї є справою факту”, - стверджував він (5,17). Характерно, що філософ досить критично ставився до ідеалізму, який на протигагу матеріалізові та досвідній науці претендував на суто апіорне пізнання світу, прагнув прямо з абсолютної ідеї вивести всю систему світу, дати повну таблицю моментів абсолютного в ньому. Такі претензії філософії роз’яснити всю сукупність явищ з самої тільки припущеної ідеї, не звертаючись при цьому до досвіду, Юркевич називав марними. Справа в тому, що ми не знаходимось у центрі світу і наш розум не божественний, а безпосереднє знання абсолютної істини сумнівне, тому нам не уникнути досліджень, додаткових спостережень. Ідея має бути пізнана через тлумачення явищ, переконував він, а філософію, орієнтовану на таке пізнання, він відрізняв від теософії, що прагне безпосереднього знання абсолюту і претендує на нього. Теософія, як і матеріалізм, зазначав Юркевич, говорять нам зовсім не про той світ, в якому ми живемо, який ми маємо перед собою. Насправді ідея не є чимось по-тойбічним, вона має бути явищем, фактом. З іншого боку,

світ явищ не може бути позбавленим ідеї. Всупереч твердженням матеріалістичної філософії, цей світ просякнутий ідеальними моментами. Заперечення цього факту, доводив філософ, унеможлиблює саму науку, робить явища неприступними людському мисленню, руйнує гармонію природи і духу.

Юркевич погоджується з тим, що наука, яка вивчає природу в її феноменальному плині, яка відмовляється від запитань про причини і начала природних явищ, не потребує ідеї. Однак самий тільки факт, що ми якось тлумачимо і намагаємося зрозуміти ці явища, означає, що вони цій ідеї не чужі. Якщо б це було так, доводить він, вони б залишалися не мислимими, не пізнаваними, не піддатними слову. Саме існування науки в такому разі було б неможливим. Не просвітлене світлом ідеї буття, цілком безідеальне явище залишилося б чимось темним, потойбічним, абсолютно неприступним нашому розуму і пізнанню. Отже, "Ідея, як основа гармонії між мисленням і буттям, є необхідним припущенням будь-якої науки" (5,12). Звичайно, наука, заперечуючи ідеальність буття, не визнаючи ідею в якості об'єктивного чинника ("об'єктивного діяча", за словами Юркевича), може і не ставити питання про свої власні передумови. Для того, щоб знати, не обов'язково мати знання про знання. Однак істина, якої прагне наука, була б неможливою, "якби ідея, ідеальні зв'язки, ідеальний лад не входили до системи світу" (5,13). І той факт, що, навіть оминаючи питання про підстави власного існування, наука шукає закономірність у феноменальному світі, формулює закони і доводить їх об'єктивну істинність, свідчить, що думка, мислення, ідея - не просто психологічний процес, що вони мають значення не тільки для нас, а й для самої натури.

Ще більшого значення таке припущення набуває для мистецтва, для технічної творчості. Техніка наочно демонструє, що ідеальні побудови людської думки існують не тільки в голові, а й у зовнішньому світі. Через людську діяльність вони стають суттєвими визначеннями перетвореної людиною натури. Але ж і натура має бути придатною для такого перетворення. Технічна ідея може бути зреалізована лише за умов, що натура в принципі не суперечить їй. Гармонія духу

і природи, мислення і буття є неодмінною передумовою людської творчості. Отож, не тільки наука (пізнання), а й техніка (творчість) були б неможливі, на думку Юркевича без припущення ідеї. Але наскільки сама наука дозволяє робити такі припущення, наскільки вона знає ідею? Або інакше, чи існують у сфері доступного нам досвіду такі явища, достовірна підстава яких має бути покладена в ідеї?

Відповідаючи на це запитання, Юркевич вказує на наявність закону, норми, на доцільність живої природи, на розвиток і самовизначення природних явищ, їх самобутність, на факт детермінації частин з боку цілого. Можливість синтетичного бачення світу, розуміння його та окремих явищ як цілісних утворень, наділених здатністю до життя і діяльності, вимагає саме ідеї. Позбавлений такої ідеї світ перетворюється на суто механічний процес, в якому панують суто зовнішні зв'язки і в якому "ми б марно шукали серцевинних пунктів як джерел його життя та розвитку" (5,18).

Не заперечуючи важливості і необхідності дослідження світу як механічного процесу, як системи зовнішньої детермінації, Юркевич визнає істинність такого підходу, але, так само як і Лейбніц, вказує на його недостатність. В природі, зазначає він, механічний потік явищ врешті-решт зумовлюється первинною метою, ідеальними або внутрішніми визначеннями. Зрозуміти щось у цьому потоці можна, лише з'ясувавши функцію або призначення окремих явищ у складі цілого.

Коли кажуть про ідеальність явищ, про їх внутрішній зміст, про конкретні вияви ідеї в живій і неживій природі, власне і йдеться про їх цілісність, про те, що вони не розпадаються на безліч частин, а мають якийсь образ, зосереджений в собі, що вони належать цілому. Бо що таке норма, мета, доцільність у сфері природних явищ, як не спосіб детермінації частин з боку цілого? Звичайно наука, зосередившись лише на феноменальному боці світу, на дослідженні його суто зовнішніх зв'язків, може відкидати ідею, вважати її, як це робить матеріалізм, привнесением нашої суб'єктивної рефлексії, але філософія, що за своїм призначенням прагне цілісного світорозуміння, змушена припускати ідею як "об'єктивного діяча", як основу і першопричину

явищ. Філософія або наука, що підноситься у височінь цілісного світогляду, має виходити за межу феноменального, суто емпіричного світу, припускаючи існування світу ідеального. Її своє завдання - побудову цілісного світогляду - філософія може здійснити лише на основі такого припущення. Відмова від ідеї у пізнанні природних явищ для Юркевича рівнозначна відмові від пізнання світу як цілого.

Поставлене у такий спосіб питання зовсім інакше висвітлює сформульовану вище проблему. Адже не про підстави філософського ідеалізму, а про підстави філософського матеріалізму тепер доводиться питати. Гегелівська думка, висміяна пізніше В.І.Леніним, про те, що матеріалізм як послідовна філософія не може існувати, набуває характеру серйозної проблеми. І справді, як можливий матеріалістичний світогляд, якщо вилучити з картини світу ідею, завдяки якій він набуває цілісності і закономірного розвитку? Юркевич доходить висновку, що неможливий. Такий світогляд був би суперечливий і, найголовніше, проведений послідовно, він би входив у суперечність з наукою і досвідом. Критика матеріалізму, яку розгортає у своїх працях Юркевич, стає, таким чином, важливим елементом обґрунтування філософського ідеалізму.

Він вказує, що матеріалізм суперечить поглядам науки на природу як на закономірний, необхідний зв'язок явищ. Проголошуючи матеріальну природу вільною від ідеальних чинників, матеріалізм, однак, згідно з науковими поглядами, стверджує її закономірний і необхідний характер. Але що собою являє ця необхідність? Якщо цей світ лише матеріальний, якщо він позбавлений мети, наміру, попередньої думки (ідеї), його необхідність перетворюється на випадковість. Про це свідчить вся історія матеріалізму. Для Демокріта, Спінози, Гольбаха, незважаючи на декларований ними детермінізм, головну роль у перебігу природних явищ врешті-решт відіграє все-таки випадок. Демокріт каже про випадковість цього світу як певного збігу і скупчення атомів, а Гольбах, шукаючи природних причин для всіх, в тому числі і суспільних явищ, змушений посилатися на випадковий рух атомів у головах історичних осіб як на вирішальний чинник історії.

Треба віддати належне Юркевичу, якому вдалося намацати найвразливіше місце в матеріалістичному світогляді. Заперечуючи будь-яку роль думки, ідеї у світі природних явищ, той, всупереч собі, змушений стверджувати його випадковість, визнавати, що у природі панує випадок, який діє наосліп, навмання. Випадок - граничне поняття будь-якої матеріалістичної системи, адже, як зазначає Юркевич, "випадок, власне, й є тим, що не піддатне жодній думці, що тікає від неї, як тінь від світла" (5,21). Ця тема варта окремої розмови, адже і справді матеріалізм у розв'язанні найскладніших питань завжди вдається до випадку, так само, до речі, як теологія до чуда.

На відміну від усталених поглядів Юркевич формулює думку про те, що між сучасним природознавством і матеріалізмом насправді існує глибока відмінність і що, навпаки, ідеальне споглядання має підстави в науках про природу, ґрунтованих на зовнішньому досвіді. Ще більшою мірою воно має підстави в науках психологічних.

У своїй полемічній праці "З науки про людський дух" Юркевич дає розгорнуту критику матеріалістичних пояснень природи психічних явищ. На думку філософа, такі пояснення демонструють загальну ваду матеріалізму, а саме, характерну для нього редукцію, зведення вищого до нижчого: органічної, живої природи до неживої, психіки до фізіології, духовних явищ до економічних відносин. Матеріалізм, з огляду на це, є намаганням довести, що суспільна свідомість - лише відображення матеріального буття, що психічні явища за своїм змістом - лише фізіологічні процеси в нервовій системі і мозку людини, а організм - то лише сукупність хімічних, фізичних і механічних процесів. Як зазначав з цього приводу Б.Вишеславцев, для матеріалістичного світорозуміння незалежно від конкретних уявлень про матерію або історичних форм матеріалізму "загальним залишається метод зведення вищих форм буття до нижчих", "спекуляція на пониження" або, за образним висловом російського філософа, "пафос профанації" (1,217). Таке зведення може зупинитися на будь-якому рівні. Як результат - будемо мати різні "матерії": для Маркса - це система економічних відносин, для Фрейда - це сексуальність, для нату-

раліста - матерія фізико-хімічних процесів. Однак доведена до кінця ця логіка приводить в решті-решт до так званої "першої матерії", до чистої абстракції матерії, звільненої від будь-яких конкретних визначень. Піддаючи критиці це матеріальне поняття, що становить логічну основу будь-якої системи матеріалізму, Юркевич зазначає, що вже стародавні філософи доходили переконання про неможливість її реального існування. Така чиста матерія, звільнена від усіх формальних визначень, фактично є ніщо. Тому спроба побудувати світ на цій основі дорівнює божественному творенню з нічого і можлива лише як чудо.

Однак таким чудом виявляється будь-яка спроба, користуючись матеріалістичним методом, пояснити походження вищих форм буття з нижчих, показати, яким чином на підставі самої тільки "матерії" виникає форма, організація, певний образ або тип. Ця проблема повторюється на кожному з рівнів буття, незалежно від того, яку саме "матерію" беруть за субстанційну основу. Матеріалізм як певний спосіб мислення стикається з неможливістю пояснити, яким чином, наприклад, самі тільки фізико-хімічні процеси утворюють організм, як сексуальність перетворюється на піднесене кохання, а тваринна психіка стає духом. Сперечаючись з російським матеріалістом М.Г.Чернишевським, Юркевич вказує, що той, посилаючись на природу і чуттєвий досвід як свій головний аргумент, не може, однак, пояснити походження таких чуттєвих явищ, як колір, звук, смак тощо. Посилання на закон переходу кількісних відмінностей у якісні, до якого вдається Чернишевський, на думку Юркевича, нічого не варті. Цей закон він називає дивом, якого завжди потребує матеріалізм. І справді, як би ми не змінювали довшину коливань фортепіанної струни, звука як чуттєвого образу це не створить. Так само кількісні зміни електромагнітного поля самі собою не створюють кольорової гами. Для цього потрібна ще одна умова - існування здатного до чуттєвого сприйняття суб'єкта. Психічні явища, за влучним висловом Юркевича, виникають у точці зустрічі матеріального з ідеальним. Але як можлива така зустріч? І як можливе на підставі самих тільки матеріальних процесів виникнення та існування суб'єктів або носіїв ідеального? Ці

питання завжди становили проблему для матеріалістичної філософії.

Відмова від ідеї як основи природних явищ, на думку Юркевича, неминуче веде до розриву людини з природою, до перетворення всієї сфери людського буття на якусь ілюзію, химеру, не варту уваги з точки зору "наукової істини". Але якщо життєві потяги людини, її прагнення гармонії, краси, розумної мети і морального добра, з одного боку, і якщо доцільність і закономірність світу, властиві йому життєві сили, з іншого, суть лише суб'єктивні ілюзії, образи нашої уяви, за якими нічого не стоїть, крім фізико-хімічних процесів, руху атомів або випадкового добору живих організмів, тоді абсолютно незрозуміло, яким чином цей світ, ця позбавлена розуму, суто матеріальна природа могла породити людей, істот прекрасних і розумних, яким чином вона виховує нас до моральних та естетичних прагнень. На думку Юркевича, світ був би абсолютно чужим для людини, не мав би для неї жодного інтересу, якби він був абсолютно позбавлений ідеальних визначень, якби природа зводилась лише до механічного руху атомів або фізико-хімічних процесів. Природа, позбавлена внутрішнього змісту, зведена до нескінченного плину явищ, байдужих до ідеальних вартостей, не може бути підставою для людського духу.

Отже, саме потреба цілісного світогляду, такого розуміння світу, коли людина і природа не протистоять одне одному, а органічно зв'язані єдиним процесом сходження, піднесення до вищих рівнів буття, потреба саме такого світогляду є, на думку Юркевича, найголовнішим аргументом на користь філософського ідеалізму. Порівнюючи матеріалізм та ідеалізм, ці два способи розуміння світу, Юркевич пропонує нам єдиноможливий вибір: "або визнати все багатство нашого духовного життя химерним, у істині не існуючим, або ж погодитись, що світ, який розвиває наш дух, життя з його багатством, не такий неживий і бездушний, як його зображають у механічному світоспогляданні" (5,19).

Звичайно, аналізуючи цю альтернативу, можна сказати, що вона справедлива лише для матеріалізму механістичного, що діалектичному матеріалізмові вдалося здолати ті труд-

ноші, на які вказував свого часу Юркевич, і зреалізувати те завдання, яке він ставив перед філософією. Однак, по-перше, Юркевич мав на увазі вади не окремих форм матеріалізму, а матеріалістичного світогляду як такого. І, по-друге, серйозний аналіз діалектичного матеріалізму як філософської системи ще попереду. Критичні аргументи Юркевича тут можуть бути у нагоді. Так само і його аргументи на користь "ідеального світоспоглядання", безумовно, стануть у нагоді кожному, хто прагне осмисленого життя. шукає цілісного світогляду, розумного пояснення природних і духовних явищ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вышеславцев Б.П. Этика преображенного эроса. М., 1994.
2. Лосев А.Ф. Философия, мифология, культура. М., 1991.
3. Спиноза Б. Избр. произв. М., 1957.
4. Тихолаз А.Г., Запорожець М.О. Історичні уроки однієї суперечки (П.Юркевич проти М.Чернишевського) //Філософська і соціологічна думка, 1992, N7.
5. Юркевич П. Вибране. Київ, 1993.

Гнатенко П.І.

(Дніпропетровськ)

ПРИНЦИПИ ВІДНЕСЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ МИСЛИТЕЛІВ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Розвиток культури в різних регіонах планети обумовлюється різноманітними факторами. Від останніх залежить характер, рівень та специфіка її функціонування. Існують як загальні, так і специфічні особливості розвитку культури. Наявність загальних закономірностей свідчить про єдність людської культури. Проте ця єдність є діалектичною. Вона включає в себе відмінність, що виявляється у формі відмінностей культури одного народу від культури іншого. Інакше кажучи, ця відмінність виявляється у формі